

22. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73255-ФП.
23. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74543-ФП.
24. Оголошення відділу пропаганди Бориспільської районної управи // Українське життя. – 1941. – 3 листопада.
25. ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп.1. – Спр. 9.
26. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72736-ФП.
27. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69520-ФП.
28. Зарубінський О.О. Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протистояння 1941 – 1945 рр. / Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4 – 5 травня 1995 р. Частина I. // Під ред. М. Вигovskyого, І. Дробота, І. Козловської. – К., 1995.
29. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68672-ФП.
30. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69988-ФП.
31. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72222-ФП.
32. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68672-ФП.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 110.

В. О. Шайкан

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В АГРАРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ

Проблема колабораціонізму на землях рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни залишається однією зі складних сторінок історії нашої держави. Недослідженість цієї проблеми пояснюється тим, що за радянського часу на вивчення колабораціонізму було накладено табу. Територія рейхскомісаріату “Україна”, райони управління гітлерівської військової адміністрації також випали з поля зору зарубіжних дослідників, яким були недоступні радянські архіви.

Колабораціонізм – синтетичне соціально-психологічне явище-феномен, що має багато складових частин, які охоплюють усі сфери життя людей. Потребує спеціального дослідження й колабораціонізм в аграрній сфері, який мав місце на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони. З метою об’єктивного дослідження важливо зняти з цієї проблеми ідеологічну зашореність. Мета публікації – дослідити колабораціонізм в аграрній сфері на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони. Об’єкт вивчення – колабораціонізм, предмет – колабораціонізм в аграрній сфері України в період Великої Вітчизняної війни.

Як відомо, плани гітлерівців щодо України та її населення в роки Другої світової війни не виходили за межі грабіжницьких, і аграрна політика нацистів зводилася до тотального пограбування сільськогосподарських ресурсів та знищення більшої частини сільського населення республіки. Політика гітлерівського пограбування не виключала допомоги місцевих колаборантів. Відомо, що органи місцевого управління сприяли функціонуванню грабіжницьких заготівельних “організацій”, “товариств”, “фірм”, які проводили облік, вилучення, переробку сільськогосподарської продукції на окупованій території України. Від початку окупації до березня 1944 р. включно гітлерівці вивезли 9, 2 млн. т. збіжжя, 622

тис. т. м’яса, мільйони тонн інших продуктів [8, 535]. Німецькі фірми відновили роботу більшості цукрових, консервних, молочних, лікєро-горілчанних заводів, 172 бойні, 35 птахокомбінатів. Більша частина продукції цих підприємств вироблялася на потреби вермахту і населення Німеччини [11, 175]. Рейх планував вивозити з окупованих районів України щороку по 240 тис. тонн цукру, а з території СРСР – по 10–11 млн. тонн зернових культур, 400 тис. тонн олії. З цією метою окупаційна влада вирішила не ліквідувати колгоспну та радгоспну систему господарювання, а тільки перейменувати колгоспи на „громадські господарства”, радгоспи – на „державні маєтки”, якими нагороджувалися генерали та офіцери вермахту [12, 18].

Керівництво рейху протягом усього окупаційного часу спекулювало питанням стосовно права селянства окупаційної зони Сходу на приватне користування землею. Відомо, що на території Галичини, Криму, генерального округу „Волинь і Поділля” до кінця 1943 р. було визнано селянську земельну власність від 15 до 20 га. За планами окупантів, 10–20% колгоспів мали бути реорганізованими у „хліборобські спілки”, у яких селяни мали б власну землю. На території рейхскомісаріату і зони управління військової адміністрації ці наміри німців були реалізовані тільки частково. На території Волинської області німецька окупаційна влада відібрала у селян 187356 га землі і передала її 312 німецьким поміщицьким маєткам, а також тим, хто співпрацював з німцями [5, 1–4].

Непорозуміння між „ною” владою і колаборантами з числа колишніх „розкуркулених” радянською владою стосовно питання розподілу землі не було: окупанти прихильно ставилися до них [11, 409]. У більшості центральних, східних, південних регіонів рейхскомісаріату селяни і насамперед колаборанти отримали для індивідуального користування від 0,5 до 2–3 га і більше землі. На середину 1943 р. вже виникли приватновласницькі господарства. „Порядки”, встановлені окупантами в різних регіонах, відрізнялися залежно від суб’єктивних і об’єктивних факторів. Так, у деяких районах Полтавщини, щоб люди працювали по 15 годин щодня, окупаційна влада відбирала навіть присадибні ділянки, а в інших місцевостях цієї ж області, навпаки, німці дозволяли мати до 1 га землі, а хто бажав більше – ще стільки ж за селом [10, 147]. У громадських і державних господарствах спочатку зберігалася радянська система оплати праці та організація виробництва, норми поставок сільгосппродукції. Узимку 1942 – 1943 рр. у більшості районах рейхскомісаріату “Україна” та у військової зоні окупаційна влада встановила такі натуральні податки, які мало чим відрізнялися від справжнього пограбування. У Прилуцькому районі існувало “напівколгоспне” господарювання, коли селянам для індивідуального господарства влада виділила по 1 га землі. Дехто із селян управлявся з двома і трьома такими наділами. На Дніпропетровщині селянам колгоспів було виділено для індивідуального користування по 0,5 га землі. У Комарівському й Ніжинському районах Чернігівщини землю частково було передано у „власність” селянам. Кожний господар отримав по 4–5 га польової землі, а також город розміром до 1 га. Місцева влада навіть залишила „резерв” землі для тих колаборантів, хто “повернеться після війни додому” [10, 143–146]. На

Київщині було запроваджено спільний обробіток польової землі. За спогадами тих, хто пережив окупацію, податки натурою (збіжжя, м'ясо, молоко, яйця та інше), встановлені окупаційною владою, порівняно з радянськими „затушкованими”, в цілому були меншими, а переважна частина селян жила „відносно добре”, „хліба мала досить, овочів також”, „багато селян угодувало кабанів, і сало в селян було, м'яса й риби також не бракувало” і т. д. [6, 288–289].

За звітами радянських агентів, відомо, що з приходом німців селяни Київської області насправді самі збирали весь колгоспний урожай і поділяли його між собою, забрали також колгоспну скотину, а з цукрових заводів – цукор. На деякий час – 3–4 місяці і не більше – селяни відчули „свободу” і безвладдя, гнали горілку, хрестили по 3–4 дитини в кожній хаті, „гуляли” хрестини. Німці ліквідували всі колгоспи, а сільгоспінвентар розібрали самі селяни, кращих коней забрали до вермахту, а всіх інших – роздали колаборантам. Збіжжя окупанти також спочатку роздавали селянам, але це робилося тільки з пропагандистською метою, щоб заручитися підтримкою місцевого населення. Пізніше роздача хліба селянам була припинена [6, 335–337].

Наприкінці 1941 р. окупаційна влада встановила такі „порядки”, на які навіть заможні селяни почали ремствувати. Зрозуміло, що інформації радянських агентів, як і спогади очевидців, несли якусь частину суб'єктивізму і не могли не бути ідеологічно зашореними. Факт, що більша частина селянства на початковому етапі війни насправді сподівалася на покращення свого життя і вірила в те, що „визволителі” наділять, врешті-решт, власною землею, підтверджується численними архівними документами й матеріалами. Інша справа, наскільки довго у селян трималася „віра у визволителя”. Документи відповідають і на це запитання. Відомо, що в тих сільських та районних управах, де „моральні” якості керівників окупаційної влади були вище, там „закопослухняним” селянам і взагалі населенню жилося краще, навпаки, де німецький комендант або поліцаї були далекими від гуманного керування, там – гірше. Відомо, що окупаційна влада в більшості випадків заборонила селянам колоти кабанів, рубати свійську птицю. Однак безліч „посвідок”, „заяв” і „розпоряджень” німецьких комендантів, начальників поліції свідчать, що в деяких управах селянам за їх „особистою проською”, „особливі послуги”, „виконані на 100 % державні поставки” дозволялося „забити одного кабана для потреб родини” [4, 1–145].

Суворі порядки, жорсткий і тотальний контроль із боку українських допоміжних органів управління й німецької адміністрації були для окупантів гарантом спокою на „їх території” та виконання поставок для вермахту.

У рейхскомісаріаті „Україна” на основі радгоспів і колгоспів окупанти створили „держмастки”, які обслуговували машинно-тракторні станції, а в окремих випадках – селянські господарства колаборантів та помічників під час молотьби [1, 549–550].

Частина селян-колаборантів, що мали в індивідуальних господарствах до 15 га землі, а також велику рогату худобу, декілька десятків овець і т. ін., не так вже погано жила. У Прилуцькому районі на Київщині, Дніпропетровщині восени 1943 р. багато

селян мали запас хліба, якого б вистачило на два-три роки. Не дивно, що саме тоді частина заможних селян казала, що „за два роки німецької окупації селяни випили горілки та з'їли сала й курятини більше, ніж за двадцять п'ять років советського панування” [10, 145]. І це непоодинокі приклади.

Протягом окупаційного часу на Сумщині німецька сільськогосподарська комендатура за активної допомоги місцевих колаборантів встановила три форми землекористування: громадські господарства, „сільськогосподарські товариства” (ті ж самі „десятидвірки” на чолі з керівниками товариств), орендне або індивідуальне господарювання у необмеженій кількості. Дозволялося працювати на себе тільки після виконаної у громаді або товаристві роботи [14, 2].

Зрозуміло, що це було під силу тільки тим, хто співпрацював з окупантами і мав коней, необхідний реманент, робочу силу.

На території військової зони окупанти на основі колгоспів створили громадські господарства, а МТС і радгоспи оголосили „державними” з різницею тільки в тому, що на чолі сільськогосподарського управління кожного району зони військового управління стояв комендант. Районний комендант мав свій адміністративний апарат, земельну управу й агроділянки. На чолі МТС, держгосподарств, громад стояли керівники, яких призначали коменданти районів із колаборантів [13, 77].

Порівняно з іншими регіонами рейхскомісаріату, селянам і всьому населенню військової зони жилося набагато важче. Можливо, ще й тому, що селяни так і не отримали від німців обіцяну землю для індивідуального користування [13, 77]. Окупанти лояльно ставилися до тих, хто їм допомагав, і широко застосовували „заохочувальні” заходи щодо місцевого населення: повертали хати розкуркуленим селянам, а ті, хто співпрацював із німцями, мали пільги у держпостачанні, розподіляли серед них промислові товари, нагороджували землею та худобою, давали премії за добру працю тютюном, горілкою, грошима, почесними грамотами [11, 409].

Члени сільських управ, крім зарплатні, отримували також продовольчі пайки [3, 38].

На території рейхскомісаріату та військової зони, крім державних підприємств із переробки сільськогосподарських продуктів, з'явилося багато приватних млинів, олійниць, молочарень, „машинопрокатних” пунктів та ін., які належали, як правило, колаборантам. [10, 148]

У центральному генеральному окрузі „Дніпропетровськ”, порівняно з іншими округами рейхскомісаріату і військової зони, співпраця з окупантами у галузі сільського господарства і землекористування була найбільшою. Не виникає сумніву стосовно колаборантської діяльності управ як місцевих допоміжних органів управління, що були створені окупантами і перебували під контролем німецьких комендантів. Відомо, що апарат управління сільських і районних органів, які виконували поставки для рейху і вермахту, здебільшого складався із зрадників, злочинців, колишніх куркулів. Управи вели облік населення, активно організовували його насильницьку відправку до Німеччини, збирали податки, виконували різні громадські роботи, здійснювали боротьбу з партизанським рухом і

виявляли партійний і радянський актив. Найбільш успішно плани окупантів щодо створення власних селянських господарств були реалізовані саме на території цього зернового округу. За повідомленням німецького інформаційного бюро розподілу землі, до середини травня 1942 р. між селянами Дніпропетровщини було розподілено 9700 га землі. Не забули окупанти і про колаборантів, помічників, яким за сприяння у знищенні партизанів німецька влада виділила 400 га землі [7, 22]. На території цього округу було створено великі громадські й державні господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур. Існувала і третя форма землекористування – індивідуальні господарства. Генеральний комісар округу „Дніпропетровськ” Хартманн активно переймався проблемами сільського господарства цієї області. Він пропонував ще в листопаді 1942 р. створити в кожному селі так зв. молочні комітети. За його наказом від 12 листопада 1942 р., члени комітету передусім забезпечувалися дефіцитними товарами [2, 30]. З метою заохочення селян до здачі на заготівельні пункти масла, молока, та ін. молочних продуктів, генеральний комісар наказом від 17 грудня 1942 р. запровадив премії за здачу позапланових норм молока [2, 29]. Згідно з німецькою „Іван-програмою”, передбачалося навесні 1943 р. на ланах Дніпропетровщини посіяти кока-саго, тютюн, сою, чорний гар. За наказом генерального комісара, до 10 жовтня 1942 р. було проведено дводенну підготовку всіх агрономів генерального округу до вирощування кока-саго. У громадських і державних господарствах Дніпропетровщини селяни вирощували для вермахту і рейху озимі й ярові культури, соняшник, кукурудзу, гречку, просо, бобові, картоплю, цукровий буряк, лікарські рослини, овочі, фрукти, розводили велику рогату худобу і постачали окупантам м'ясо та курей [2, 42].

Таким чином, головним завданням гітлерівських окупантів, відповідно до директив щодо керівництва економікою окупованих східних земель, виданими в червні 1941 р., було використання продовольства і сільськогосподарської продукції України в інтересах вермахту і рейху. Економічні, сільськогосподарські, військові господарські групи штабу „Ост”, створені при оперативних тилових районах груп армій, охоронних дивізій, польових комендатурах, діяли у контакті з військовим командуванням, німецькою окупаційною владою, допоміжними місцевими органами управління, німецькими фірмами. Політика гітлерівського пограбування враховувала допомогу місцевих колаборантів. Допоміжні органи місцевого управління, створені німцями, активно сприяли функціонуванню грабіжницьких „заготівельних” фірм і управлінь, товариств і організацій на користь окупантів.

1. Білас І. С. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 2. Документи та матеріали. – К.: Либідь-Військо України, 1994.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р.-2276. – Оп. 1. – Спр. 45.
3. ДАДО. – Ф. Р.-2311. – Оп. 2. – Спр. 38.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р.-195. – Оп. 1. – Спр. 22.
5. ДАТО. – Ф. Р.-196. – Оп.1. – Спр. 2.
6. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. / Упорядн.: Т. В. Вронська,

- А. В. Кендій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов. – Київ – Львів: Національна академія наук України, Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби Безпеки України. – К., 2003.
7. Леонтьев А. Провал німецько-фашистського господарства в окупованих районах України // *Партійне строительство*. – 1942. – № 1.
8. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. *Історія України: Навчальний посібник*. – К.: Знання-Прес, 2002.
9. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 гг.)*. – М.: Политиздат, 1965.
10. Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. [Спогади та роздуми очевидця]. – К.: Смолоскип, 2002.
11. Семененко В. І., Радченко Л. О. *Історія України. 3 прадавніх часів до сьогодення*. – Вид. 2-е, випр. та доп. Навч. посібник / За ред. акад. М. І. Бондаренка. – Харків: Торсінг, 2000.
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 821.
13. ЦДАГОУ. – Оп. 46. – Спр. 161.
14. ЦДАГОУ. – Оп. 46. – Спр. 162.

I. В. Перехрест

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ СТАН У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ЙОГО ПОКРАЩЕННЯ (1943 – 1945 рр.)

Одним із трагічних наслідків Великої Вітчизняної війни та нацистського окупаційного режиму стало значне погіршення санітарно-епідемічного стану на всій території України, у тому числі й у селах республіки. Це питання набуло вже певного висвітлення в науковій спадщині радянської періоду, зокрема у працях відомого санітарного лікаря України, професора А.Н. Марзєєва, доктора медичних наук, професора І.Д. Хороша, організатора відновлення діяльності сільської медичної мережі у повоєнний період А.Т. Шликова, відомого дослідника в галузі медицини, який здійснював комплексне вивчення медико-санітарних наслідків війни, кандидата медичних наук К.Ф. ДуPLENKO [1]. Однак слід зауважити, що доробки радянських учених містили в основному позитивні факти обраної нами проблематики, що в свою чергу не дозволяло скласти цілісне уявлення про санітарно-епідемічний стан, який склався в сільській місцевості УРСР відразу після звільнення від окупантів. У сучасній вітчизняній історіографії до сьогодні бракує узагальнювальних досліджень та публікацій, у яких би питання санітарно-епідеміологічного стану на селі вивчалось всебічно, з урахуванням появи нових, раніше не доступних фактів, чим і зумовлюється актуальність обраної теми. З огляду на вищезазначене, автор ставить за мету висвітлити основні шляхи подолання медико-санітарних наслідків у сільській місцевості України в перші роки відбудови. Об'єктом дослідження є санітарний стан сільської місцевості УРСР після визволення її від окупації. Предмет – санітарні наслідки нацистської окупації для сіл України та діяльність органів влади й громадськості у справі їхнього подолання.

Війна завдала величезної шкоди економіці та соціально-побутовій інфраструктурі українського